

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب صدیقه کریمی متعهد میشوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دستاورد های پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مأخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارایه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

صدیقه کریمی

امضاء

تهران - لویزان - کدپستی ۱۶۷۸۸ - صندوق پستی ۱۶۳-۱۶۷۸۵ تلفن ۹-۲۲۹۷۰۰۶۰ (داخلی ۲۳۷۴)
نمبر ۲۲۹۷۰۰۱۱ پست الکترونیکی sru@sru.ac.ir

دانشگاه تربیت و پژوهش شیرازی

دانشکده علوم انسانی

**واژگان اصیل و نادر فارسی
(معادل اصطلاحات قرآنی)
در بیست جزء اول تفسیر سور آبادی**

نگارش

صدیقه کریمی

استاد راهنما: دکتر رسول چهرقانی منتظر

استاد مشاور: دکتر یدالله بهمنی مطلق

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

آذرماه ۱۳۹۳

شماره: ۲۰۱۴۷۴
تاریخ: ۹۳/۱۱/۲۹
پیوست:

دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

به نام خدا

صور تجلسه دفاع پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم صدیقه کریمی به شماره دانشجویی ۹۱۶۵۰۸۸۵ دانشجوی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی تحت عنوان: واژگان اصیل و نادر فارسی (معادل اصطلاحات قرآنی) در بیست جزء اول سورآبادی در تاریخ ۹۳/۹/۲۶ با حضور هیئت محترم داوران در دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی برگزار و نتیجه به شرح زیر اعلام گردید.

قبول (با درجه خوب نمره ۱۷,۲۵)

درجه	نمره
عالی	(۲۰ - ۱۹)
بسیار خوب	(۱۸ - ۱۷/۹۹)
خوب	(۱۶ - ۱۷/۹۹)
قابل قبول	(۱۴ - ۱۵/۹۹)

غیر قابل قبول (کمتر از ۱۴) دفاع مجدد مردود

اعضاء	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
استاد راهنما	دکتر رسول چهرقانی	استادیار	
استاد مشاور	دکتر یداله بهمنی مطلق	استادیار	
استاد داور داخلی	دکتر علی اکبر افراسیاب پور	استادیار	
استاد داور خارجی	دکتر حسن دشتی	استادیار	
نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر علی اکبر افراسیاب پور	استادیار	

دکتر غلامعلی احمدی
رئیس دانشکده علوم انسانی

تهران، لویزان، کد پستی: ۱۶۷۸۸-۱۵۸۱۱
صندوق پستی: ۱۶۷۸۵-۱۶۲
تلفن: ۹-۲۲۹۷۰۰۶۰ فکس: ۲۲۹۷۰۰۲۳
Email: sru@sru.ac.ir
www.srttu.edu

تقدیم به:

مادرم

که در دامان پر مهرش الفبای زندگی را آموختم.

قدردانی و تشکر

بر هیچ کسی پوشیده نیست که در وادی علم بدون کمک و یاری بزرگان و اساتید نمی‌توان به سرمنزل مقصود رسید.

در طول دوران تهیه‌ی این پایان‌نامه از راهنمایی‌ها و مساعدت‌های اساتید ارجمند و گران‌قدری بهره‌بردم که در این‌جا لازم است از همه‌ی ایشان مراتب سپاس قلبی خود را داشته باشم از اساتید فرهیخته و فاضل آقایان دکتر رسول چهرقانی منتظر به عنوان استاد راهنما و دکتر یدالله بهمنی مطلق به عنوان استاد مشاور که به حق در این راه زحمت فراوانی را متحمل شدند و اوقات گران‌بهایشان را در اختیار این حقیر قرار دادند یک تشکر ویژه می‌نمایم از خانواده‌ی عزیزم که در این دوران مرا همراهی کردند.

از خداوند منان توفیق روز افزون برای تمامی این عزیزان خواستارم.

چکیده

ادبیات یکی از علوم گسترده‌ای است که از هر دیدگاهی می‌توان آن را کنکاش و تحقیق کرد. امروزه با توجه به هجوم بی حد و اندازه‌ی واژه‌های بیگانه به زبان فارسی این نگرانی در بین ادیبان وجود دارد که مبدا اصالت زبان فارسی از دست برود. در چنین روزگاری نیاز است کتابهایی که شاعران و نویسندگان بزرگ کشور از خود به یادگار گذاشته‌اند و منبع عظیم واژگان اصیل فارسی هستند، مورد بررسی قرار گیرد تا واژگان اصیل استخراج شده و جایگزین واژگان بیگانه شود و نیز مانع ورود بی رویه‌ی این واژگان به زبان فارسی گردد. در این پایان‌نامه که از پنج فصل تشکیل شده ابتدا پس از بیان کلیات مسئله تحقیق، در مطالعات نظری به تولد و تاریخچه تفسیر قرآن و نیز تولد حیات ادبی مکتوب فارسی پرداخته شده است. در فصل سوم پس از اشاره مختصری به زندگی نامه‌ی سورآبادی که در دسترس بود به ویژگی‌های سبکی تفسیر سورآبادی و سپس به تجزیه و تحلیل برخی از واژگان از نظر زبان‌شناسی پرداخته شد.

در فصل چهارم واژگان اصیل فارسی با ذکر معانی برخی از آنها از متن استخراج گردید و تنظیم الفبایی شد.

در فصل پنجم هم به نتیجه‌گیری و پیشنهادها پرداخته شد.

واژگان کلیدی: تفسیر، سورآبادی، واژگان اصیل، سبک‌شناسی، واژه‌شناسی.

فهرست مطالب

عنوان ..... صفحه

فصل اول : کلیات

- ۱-۱ مقدمه ۲
- ۲-۱ عنوان تحقیق ۳
- ۳-۱ بیان مسأله ۳
- ۴-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق ۳
- ۵-۱ اهداف تحقیق ۳
- ۶-۱ قلمرو تحقیق ۴
- ۷-۱ سؤالات یا فرضیه های تحقیق ۴
- ۸-۱ پیشینه ی تحقیق ۴

فصل دوم: مطالعات نظری و ادبیات تحقیق

- ۱-۲ معرفی پیامبر ۶
- ۲-۲ معرفی قرآن و سیر ترجمه ۸
- ۳-۲ مقدمه ی تاریخی از ورود اسلام به ایران تا قرن ۴ ..... ۱۰
- ۳-۲-۱ نهضت شعوبیه ۱۱
- ۴-۲ اوضاع تاریخی در قرن پنجم ۱۵

۱۶-۴-۲ دوره ی اول سلجوقی ۱۶

۱۹-۵-۲ تاریخ زبان فارسی وسیر تحول آن ۱۹

۲۱-۵-۲ دلایل رواج وتوسعه ی ادب پارسی در قرن پنجم ۲۱

فصل سوم: تجزیه و تحلیل داده ها

۲۴-۱-۳ زندگی نامه ی سوراآبادی ۲۴

۲۵-۲-۳ نثر ۲۵

۲۶-۲-۳ انترپیش ازاسلام ۲۶

۲۷-۲-۳ انواع نثر ۲۷

۲۸-۳-۲ نثر مرسل ۲۸

۲۹-۳-۳ سبک ۲۹

۳۰-۳-۳ ویژگی های سبک نثر سوراآبادی ۳۰

۳۰-۳-۳ سطح زبانی ۳۰

۳۷-۳-۳ مختصات فکری ۳۷

۳۹-۳-۳ مختصات ادبی ۳۹

۳۹-۴-۳ زبانشناسی ۳۹

۳۹-۴-۳ تعریف زبان ۳۹

۴۰-۴-۳ دگرگونی های واژگان ۴۰

۴۱-۴-۳-۲ دگرگونی های آوایی ۴۱

۴۱-۴-۳-۲ دگرگونی های واژگانی ۴۱

۳-۲-۴-۳ دگرگونی های معنایی..... ۴۲

۳-۴-۳ فرآیندهای واجی..... ۴۲

۳-۴-۴ دگرگونی های واژگان تفسیرسورآبادی..... ۴۶

فصل چهارم: واژگان اصیل فارسی

۴-۱ ترکیبات نیمه مهجور..... ۵۳

۴-۲ واژگان نیمه مهجور..... ۶۸

۴-۳ ترکیبات مهجور..... ۸۴

۴-۴ واژگان مهجور..... ۹۴

فصل پنجم: بحث و نتیجه گیری

۵-۱ بحث و نتیجه گیری..... ۱۱۶

۵-۲ پیشنهادها..... ۱۱۸

منابع..... ۱۱۹

فصل اول

کلیات

۱-۱ مقدمه

زبان فارسی یکی از زبان‌هایی است که از گذشته‌های بسیار دور، آثار مکتوب گران‌قدری از آن بر جای مانده است، این آثار آینه‌ی اندیشه‌ها، باورها، هنرمندی‌ها و حتی لغت‌نامه‌ای از واژگان اصیل فارسی هستند که از دیرباز تاکنون شکوفا شده و از گذرگاه حادثه‌ها گذشته و به امروز رسیده است. مطالعه‌ی این آثار جان را طراوت می‌بخشد و ما را بر آن می‌دارد تا این آثار را پاس بداریم و در زندگی به کار گیریم.

با توجه به موضوع این پایان‌نامه به بررسی واژگان اصیل و نادر فارسی در کتاب تفسیر سوراآبادی نویسنده‌ی قرن پنجم پرداخته می‌شود.

در فصل دوم پایان‌نامه سعی شده اطلاعاتی در ارتباط با تولد و بعثت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و همچنین ویژگی‌های قرآن بیان شود و نیز تاریخچه‌ی تفسیر و آغاز تفسیرنویسی و همچنین تولد حیات ادبی مکتوب فارسی اشاره شود. چرا که موتور تحولات سبکی، تحولات تاریخی و اجتماعی دوره است و با بررسی این تحولات بیشتر می‌توان به ویژگی‌های سبکی این اثر پی برد. در فصل سوم برای دستیابی به زندگی‌نامه‌ی سوراآبادی کتاب‌های مختلفی مورد مطالعه قرار گرفت اما متأسفانه اطلاعات زیادی از این نویسنده در دست نبود به همین دلیل به زندگی‌نامه‌ی مختصری از منابع موجود اکتفا شد.

بعد از دستیابی به این اطلاعات بررسی ویژگی‌های سبکی آسان‌تر جلوه می‌نمود بنابراین با استفاده از منابع سبک‌شناسی به بررسی ویژگی‌های سبکی این اثر پرداخته شد.

واژگان اصیل استخراج شده از نظر واژه‌شناسی و فرآیندهای واجی و تحولاتی که روی واژگان در طول زمان ایجاد شده است بررسی می‌شود و واژگان مهجور از واژگان نیمه مهجور جدا می‌شود و

در فصل چهارم واژگان به صورت الفبایی همراه با معادل عربی آنها و با معنایی که از فرهنگ‌های مختلف جمع‌آوری شده‌اند به صورت فرهنگ لغت گرد می‌آید.

۲-۱ عنوان تحقیق

واژگان اصیل نادر فارسی (معادل اصطلاحات قرآنی در تفسیر سوراآبادی)

۳-۱ بیان مسأله

زبان به دلیل ماهیت تحول پذیرش هرگز ایستا نیست به همین دلیل کاوش در زبان هم ایستایی نمی‌شناسد.

از آنجایی که ادبیات بزرگ‌ترین نمود و جلوه‌ی فرهنگ و ادب ما است نیاز به آن دارد که تمام ظرایف و لطایفش کنکاش شود و با توجه به این که تفسیر سوراآبادی از نمونه‌های فصیح و عالی نثر فارسی است و کمتر به آن توجه شده است تلاش می‌شود تا واژگان اصیل این کتاب بررسی شود و جایگزینی واژگان اصیل سدی باشد در برابر سیل خروشان واژه‌های بیگانه.

۴-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجایی که کلمات اصیل فارسی در حال فراموشی هستند و تفسیر سوراآبادی از نمونه‌های نثر روان و لطیف است و مشتمل بر لغات و اصطلاحات خاصی از کلمات رایج در قرن پنجم است. بنابراین برای شناخت اصالت کلمات فارسی منبع خوبی به شمار می‌آید و بدین جهت در این تحقیق به بررسی ساختار و معانی واژگان نسبتاً مهجور پرداخته می‌شود تا گامی باشد برای آشنایی با لغات کهن فارسی که اینک کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرند.

۵-۱ اهداف تحقیق

۱-۵-۱ شناساندن واژگان اصیل فارسی

۲-۵-۱ معرفی نویسنده

۳-۵-۱ بررسی واژگان

۶-۱ قلمرو تحقیق

کتاب تفسیر سوراآبادی و بهره‌گیری از منابع مرتبط و استفاده از کتاب‌خانه‌ها و دانشگاه‌های علمی

۷-۱ سؤالات یا فرضیه‌های تحقیق

۱. آیا سوراآبادی از سبک آن دوران تأثیر پذیرفته است؟
۲. واژگان فارسی در کتاب سوراآبادی تا چه حد مهجور هستند؟
۳. آیا واژگان موجود در این کتاب امروزه کاربرد دارند؟

۸-۱ پیشینه‌ی تحقیق

در ارتباط با فصل دوم پایان نامه از کتاب‌های مختلفی استفاده شده است که شامل همه‌ی کتاب‌های تاریخ ادبیات از جمله تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا- زرین‌کوب، ادوارد براون- هرمان اته، یان رییکا - ترابی و ...

برای فصل دوم کتاب‌های تاریخی و سبک‌شناسی از جمله بهار - شمیسا - خطیبی و کلیه‌ی کتاب‌های زبان‌شناسی از جمله مبانی زبان‌شناسی- مقدمات زبان‌شناسی- فرهنگ اصطلاحات زبان‌شناسی و ... استفاده می‌گردد.

فصل سوم پایان نامه از کتاب‌های مختلفی در رابطه با معانی واژگان از جمله فرهنگ لغت دهخدا، معین، ناظم الاطبا، لغت فرس و... استفاده شده است.

فصل دوم:

مطالعات نظری و ادبیات تحقیق

۲-۱ معرفی پیامبر

ستاره ای بدرخشید و ماه مجلس شد

دل رمیده ما را انیس و مونس شد

(حافظ، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۴)

این گوهر دردانه برای همه شناخته شده می‌باشد، به اختصار زندگی‌نامه‌ی ایشان از کتب مختلف بیان می‌شود:

«در شهر مکه قبیله‌ی شرافتمندی بودند که آنان را قریش می‌گفتند و شریف‌ترین تیره‌های قریش هاشمیان بودند بعد از وفات هاشم پسرش عبدالمطلب کلیددار کعبه شد. عبدالمطلب چندین پسر داشت که جوانترین آنها عبدالله پدر حضرت رسول (ص) می‌باشد.» (جواهرکلام، ۱۳۳۹، ص. ۱)
«عبدالمطلب از میان اصیل‌ترین خانواده‌ها، سعادت‌مندترین بانوی جهان آمنه را برای فرزندش عبدالله برگزید» (نصیری، ۱۳۸۸، ص. ۷۱)

«چند روز پس از ازدواج به رسم آن زمان برای تجارت به شام رفت، پس از بازگشت از شام در مدینه بیمار شد و همان جا رحلت نمود. دو ماه بعد از مرگ وی این بانوی بانوان پسری آورد که سرور کائنات و اشرف مخلوقات می‌باشد.» (جواهرکلام، ۱۳۳۹، ص. ۱)

«ولادت با سعادت رسول خدا در هفدهم ماه ربیع‌الاول بوده و نیز مشهور است که ولادت آن حضرت نزدیک طلوع صبح جمع‌ه‌ی آن روز بوده در سالی که اصحاب فیل، فیل آوردند برای خراب کردن کعبه‌ی معظمه و به حجاره سجیل معذب شدند.» (قمی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص. ۵۳)

«ابن خلدون میلاد رسول اکرم را در ۱۲ ربیع‌الاول در سال چهارم از پادشاهی کسری انوشیروان ذکر کرده است.» (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ص. ۳۹۱)

«چون شش ساله شد والدهاش «آمنه» نیز درگذشت، و این در یتیم، دو سال در آغوش جدش تربیت و پرورش یافت.

در آن عصر میان عرب مرسوم بود که طفل را به دایه‌ای می‌سپردند که بدوی بود و بچه را با خود به دشت و بیابان برده پرورش می‌داد.

بچه در بیابان، زیر آسمان نشو و نما می‌کرد، و از عفونت و هوای کثیف شهر و خانه‌های شهر آسوده بود و ضمناً به خصوصیات بدوی که شجاعت، بی باکی، سادگی، مهمان نوازی، فتوت، غیرت و قناعت، باشد، عادی می‌شد و به زبان خالص عرب فصیح سخن می‌گفت.

چون آن حضرت هشت ساله شد عبدالمطلب به عمر طبیعی رسیده درگذشت و هنگام رحلت او را به ابوطالب سپرد که ارشد اولاد و با عبدالله از یک مادر بود.

ابوطالب آن حضرت را چون فرزند خویش به بهترین صورتی که در آن زمان برای یک کودک شریف عرب ممکن بود تربیت نمود.» (شوشتری، ۱۳۴۹، ص. ۵۶)

«در ایام جوانی به عفت و پاکدامنی شهرت داشت. بیشتر اوقات خاموش بود، و چون سخنی می‌فرمود عاقلانه، جسورانه و منصفانه می‌فرمود، دقیق و نیک نیت بود، هرگاه کسی بر او وارد می‌شد به جوشش و خنده‌ی پیشانی او را می‌پذیرفت، هرگز بیکار نمی‌ماند، و در هیچ کدام از حرکاتش صنعت و ریا نداشت خنده‌اش حقیقی بود و به سبب امانت و درستکاری قریش او را «امین» می‌نامیدند. (همان، ۱۳۴۹، ص. ۵۸)

«به سبب دیانت و امانت «خدیجه بنت خویلد» که یکی از بانوان توانگر و عقیف قریش بود او را وکیل نمود و به تجارت فرستاد» (همان، ۱۳۴۹، ص. ۵۹)

و بعد از مدتی با هم ازدواج کردند.

«تجارت و سیاحت و افکار عیال‌داری مانع از مشاهدات روحانی نمی‌شدند، خلوت گاهش غار «حرا» به مسافت دو فرسخ یا یک ساعت بیرون از شهر مکه بود که در آنجا در امور زندگی تفکر و تأمل می‌فرمودند. (همان، ۱۳۴۹، ص. ۵۹)

«بیست و چهارم ماه رمضان پیغامبر به کوه حرا رفت و به عبادت مشغول شد، ناگاه جبرئیل پیش او درآمد و گفت: «السلام علیک یا محمد!»

بشارت باد تو را که تو رسول این امتی و من جبرئیل ام، مرا به تو فرستاده‌اند ... پس گفت: بخوان! گفتم: چه بخوانم که من خواننده نیستم؟ گفت: إقرأ باسم ربِّکَ الَّذی خلق ...» (البشونجی، ۱۳۸۴، ص. ۴۷۷)

«مورخین اسلام در سال پیغمبر هنگام بعثت یک نواخت سخن نگفته‌اند، لیکن اکثریت آنها اتفاق نظر دارند که پیغمبر اسلام در سال چهل و ولادت خود مبعوث بر رسالت گردید. اکثریت مورخین نزول قرآن را مصادف با روز شنبه هجدهم ماه رمضان سخن گفته‌اند.» (محسنی، ۱۳۲۹، ۳۰، ص. ۳۱)

۲-۲ معرفی قرآن و سیر ترجمه

«حکومت اسلامی با مبعوث شدن محمد بن عبدالله (ص) به سال ۶۱۱ م به پیامبری و هجرت او به سال ۶۲۲ م از مکه به مدینه آغاز شد و چیزی نکشید که در کم‌تر از یک‌صد و پنجاه سال به یک حکومت بزرگ جهانی بدل شد.

کتابی که دستورالعمل این آیین جدید بود «قرآن» خوانده شد و واژه‌ی قرآن به احتمال زیاد از ریشه‌ی قرائت و به معنی یک مجموعه‌ی خواندنی یا یک گفتار است و به تمامی کتاب مقدس دیانت اسلام و نیز به هر یک از بخش‌های آن اطلاق می‌شود.

قرآن مجموعه‌ای از اجزای به هم پیوسته است که تمامی آن به وسیله‌ی خداوند و به صورت وحی بر محمد (ص) فرستاده شد.

محمد (ص) در طی ۲۳ سال آخر عمر خود آیاتی را که در اوقات مختلف به او وحی می‌شد املا می‌کرد و کاتبان وحی آن را بر کاغذ پوستی یا پوست پاره یا برگ خرما و یا استخوان ثبت و به همراه آیات قبل بدون رعایت ترتیب زمانی یا منطقی نگاهداری می‌کردند.

در خود قرآن این مجموعه به نام‌های «فرقان»، «تنزیل»، «ذکر»، «کتاب» و «حکمت» نیز نامیده شده است اما این نام‌ها عام است و در قرآن به معانی دیگر هم به کار رفته است.» (ترابی، ۱۳۸۲، ص. ۸۶)

« قرآن مشتمل بر یکصد و چهارده سوره یا شش هزار و دویست و سی و شش آیه، یا هفتاد و شش هزار و چهارصد و چهل و دو کلمه، یا سیصد و بیست و شش هزار و ششصد و هفتاد و یک حرف می‌باشد.» (همان، ص. ۸۸)

«قرآن کتابی است که اصول کلی اجتماعی و حقایق توحید را به ایجاز بیان کرده است و مکلفین باید جزئیات رفتار و کردار خود را با مقررات آن مطابقت دهند و مسلماً همه‌ی مردم از عهده فهم آن برنمی‌آیند و یا در فهم آن با هم یکسان نیستند، در زمان پیامبر برای رفع اختلافات یا مستقیماً به آن حضرت مراجعه می‌کردند و یا به واسطه‌ی صحابه از بیانات او بهره‌مند می‌شدند.

اما همین که در حدود یک قرن از بعثت پیغمبر (ص) گذشت اولاً اوضاع اجتماعی و عقاید و مذاهب اعراب قدیم فراموش گردید ثانیاً شأن نزول برخی از آیات قرآن از خاطره‌ها محو شد و یا آن‌که مورد تردید و اختلاف واقع گردید، ثالثاً بر اثر مرور زمان و بر طبق قوانین حاکم بر زبان و زبان‌شناسی معنی بعضی از لغات عربی تحول و تطوّر یافت رابعاً عده‌ای از ملل دیگر مسلمان شده بودند برای آن که عقاید و احوای خود را در سنن و احکام اسلامی وارد کنند می‌کوشیدند برای معتقدات خود مؤیداتی از قرآن فراهم آورند، پس به این سبب‌ها تفسیر قرآن و تأویل آیات آن به وسیله‌ی اهل فن ضرورت یافت.

عبدالله بن عباس پسر عموی پیغمبر به عنوان امام المفسرین شهرت یافت و علی بن ابیطالب (ع) نیز به توضیح مطالب قرآن همت گماشت.

پس از آن دو از کسانی مانند حسن بصری، قتاده و مجاهد و سُرّی از مفسران طبقه‌ی اول می‌توان نام برد. همچنین امام حسن عسگری (ع) و علی بن ابراهیم قمی از مفسران بزرگ شیعی خوانده شدند» (همان، ص. ۸۹)

«تفسیر در لغت به معنای کشف و آشکار کردن است و در اصطلاح شرع علمی است که حقیقت معانی آیات قرآن را به حسب طاقت انسان و مقتضای قواعد لغوی و صرفی و نحوی و بلاغی عرب بیان کند و مراد خدا را قرآن آشکار سازد و در مورد مفردات و ترکیبات و معانی آنها و اسباب نزول و ترتیب نزول و توضیح اشارات و مجملات و تمییز ناسخات و منسوخات و محکمها و متشابهات از یکدیگر و تفصیل تعریضات و قصص و حکایات آن بحث می‌کند.» (معین، ۱۳۷۱، ذیل واژه)

«ترجمه که در سراسر تاریخ جهان پیوسته عالی‌ترین عامل نقل و انتقال فرهنگ میان اقوام گوناگون بوده درباره‌ی زبان فارسی نیز رسالت خود را به نیکی ادا کرد و فارسی در همین که در خود توان تعبیر یافت دانش‌های گوناگون از جمله تفسیر را از عربی به جامعه‌ی خود درآورد» (آذرنوش، ۱۳۷۵، پیشگفتار)

«در همین حین «منصوربن نوح سامانی» (حکومت ۳۵۰-۳۶۶ ق) چون ملاحظه کرد که خود و دیگر مردم کشورش از فهم قرآن مجید عاجزند و برای درک معانی آن همواره ناگزیرند به عربان یا عالمان دین مراجعه کنند، بر آن شد که ترجمه‌ای از قرآن تدارک بیند اما تا آن روزگار کسی را یارای آن نبود که به طور رسمی و همگان متن مقدس را به زبان دیگری برگرداند.

به این جهت امیر سامانی، برای آن که مورد انتقاد روحانیون قرار نگیرد، علماء ماوراءالنهر را گرد آورد و این ازشان فتوی کرد که روا باشد که ما این کتاب را به زبان پارسی گردانیم؟

علما «گفتند روا باشد خواندن و نبستن تفسیر قرآن به پارسی مر آن کس را که او تازی نداند از قول خدای عزوجل که گفت: ما آرسلنا من رسولٍ اِلاّ بلسانٍ قومِهِ» (همان، ص. ۲۶)

«در پی استفتائی که منصوربن نوح سامانی از علماء ماوراءالنهر کرد «گروهی از فقیهان خراسان و ماوراءالنهر کتاب جامع البیان فی تفسیر قرآن (معروف به تفسیر کبیر) محمدبن جریر طبری را ترجمه کردند.» (شمیسا، ۱۳۸۷، ص. ۲۷)

«به دنبال این ترجمه مفسران دیگری کتب تفسیری از جمله تفسیر کمبریج، تفسیر پاک، تفسیر سورآبادی، کشف‌الاسرار و عده‌الابرار و روح‌الجنان و روح‌الجنان را به زبان فارسی تألیف کردند و بهترین و عالی‌ترین ترجمه از قرآن کریم را تقدیم به زبان و ادب فارسی کرده‌اند به گونه‌ای که در برابر کلمات عربی واژه‌های ناب فارسی را آورده‌اند که نشان از توانمندی و غنای این زبان دارد.» (فتحی، ۱۳۷۴، ص. ۹)

۲-۳ مقدمه‌ی تاریخی از ورود اسلام به ایران تا قرن ۴

«ملت عرب سالیان دراز در جزیره العرب محصور مانده، در بیابان‌های خشک عربستان به چرانیدن شتر و غارت مشغول بودند.